

J. Selirand, EESTLASTE MATMISKOMBED VARAFEODAALSETE SUHETE TÄRKAMISE PERIOODIL (11.-13. SAJAND) (Bestattungsbräuche der Esten während der Entstehung frühfeudaler Verhältnisse [11.-13. Jahrhundert]), Tallinn 1974. 376 ss., XLVI tabl., 9 ryc.

Książka J. Seliranda zasługuje na uwagę Czytelnika z dwóch przede wszystkim powodów. Jest to pierwsza pełna monografia cmentarzysk plemion estońskich z XI-XIII w.; nekropole innych grup etnicznych z przyległych wysp oraz ze wschodniej części Estonii traktowane są tylko jako materiał porównawczy. Jest to także rozprawa, która na przykładzie zmian w obrządku pogrzebowym znakomicie ilustruje z jednej strony etapy chrystianizacji omawianej ludności, z drugiej zaś postępy procesu feudalizacji społeczeństwa.

Praca składa się ze wstępu, 4 rozdziałów, 7 aneksów oraz wykazu literatury, czasopism i instytucji cytowanych w skrócie, a także obszernych streszczeń w języku rosyjskim i niemieckim. Nie uwzględniono odrębnej partii materiałowej. Częściowo brak ten wypełniają: mapa stanowisk (tabl. XLII) ze spisem miejscowości (anek. 2), gdzie ukazano też podział typologiczny poszczególnych cmentarzysk oraz wyczerpujący wykaz wszystkich elementów wyposażenia (aneks 7), ułożony — jak i materiał rysunkowy (tab. III-XL) — wg kategorii zabytków, a nie zespołów grobowych, w którym podano również miejsce publikacji i przechowywania zabytku, przedmioty współwystępujące, ważniejsze analogie i datowanie. Niestety w ograniczony sposób zilustrowano inne dziedziny obrządku pogrzebowego, zamieszczając tylko kilka mapek położenia nekropoli (ryc. 1, 3, 4, 6), nieliczne plany cmentarzysk bądź grobów (ryc. 2, 5, tabl. I, II, XLIII-XLVI) oraz zestawienia wybranych cech budowy grobów (aneksy 3-6).

We wstępie omówiono historię i stan badań. W rozdziale I scharakteryzowano sytuację kulturową na ziemiach estońskich w 2 poł. I tysiąclecia n.e.; uzupełniają go mapa i wykaz stanowisk archeologicznych z tego okresu (tabl. XLI i aneks 1). Autor stwierdza kontynuację form osadnictwa z 1 poł. tysiąclecia (m. in. ciągłość użytkowania tych samych cmentarzysk, rodzaju grobu, rytuału, niektórych typów zabytków), jak i przetrwanie pewnych zjawisk do początków II tysiąclecia (np. części małych, „rodzinnych” grodów czy znacznej liczby cmentarzysk). Rozdział II zatytułowano: „Formy grobu i pochówki na pocz. II tysiąclecia n.e.”, dzieląc go na dwa podrozdziały: 1 — cmentarzyska z grobami „kamiennymi” (Steinsetzungsgräber), 2 — cmentarzyska z grobami płaskimi jamowymi (Gruftgräber). W rozdziale III omówiono szczegółowo typologię, chronologię i proveniencję poszczególnych elementów wyposażenia grobów z pocz. II tysiąclecia n.e., a to kolejno narzędzia i przedmioty codziennego użytku, ceramikę, broń i uzbrojenie, odzież i ozdoby. Rozdział IV, podsumowanie, zawiera dwa syntetyzujące podrozdziały: 1 — prze-

miany praktyk pogrzebowych w pocz. II tysiąclecia n.e., 2 — rozwój społeczno-gospodarczy ludności.

Główne wywody autora przedstawiają się następująco. W Estonii od II-III po pocz. XIII w. dominował rytuał ciałałalny, a panującą formą grobu były bezkształtne skupiska kamieni z rozproszonymi wśród nich szczątkami wyposażenia i kości kilku osobników. Można je określić mianem grobów „kamiennych”. J. Selirand wywodzi je od innych rodzajów grobów kamiennych, charakterystycznych dla ziem estońskich w pierwszych stuleciach n.e., mianowicie obiekty niskie i niedużej średnicy, przeważające w NW i W Estonii, od kamiennych kurhanów (Steinhügelgräber), a wyższe, ze środkowej i S Estonii, od grobów przegrodowych (Tarrantgräber). Od 2 połowy XI w. w E Estonii, a od XIII w. na wyspach i w W Estonii groby kamienne zaczynają stopniowo ustępować płaskim rzędom cmentarzyskom z grobami jamowymi (Gruftgräber), by zaniknąć definitywnie w XIII w. Równolegle, a przy tym także wcześniej na wschodzie, później na zachodzie, postępował proces wypierania pochówków ciałałalnych przez pochówki szkieletowe. Te ostatnie, bardzo rzadkie w I tysiącleciu, pojawiają się coraz liczniej od XI w. (w 1 połowie sporadycznie, tylko w grobach „kamiennych”, od 2 połowy tego stulecia także na cmentarzyskach rzędowych). Przy końcu XIII w. była to już wyłączna forma pochówki w całej Estonii. Szkielety zalegały nierzadko w skrzyniach z płyt wapiennych lub w obstawie kamiennej, niekiedy w trumnach drewnianych, w pozycji wyprostowanej na wznak, skierowane głową na N lub NE, później coraz częściej na W (choć jeszcze w XVI-XVII w. spotykane są przypadki orientacji zmarłych na N, S i E). Pochówki z II tysiąclecia były oficiej wyposażane niż w 2 poł. I tysiąclecia. Najwięcej i najbardziej zróżnicowanych przedmiotów pochodzi z grobów XI-poł. XII w. Stopniowo maleje ilość narzędzi, broni i naczyń; w XIII w. przeważają ozdoby i przedmioty codziennego użytku.

Powyższe przeobrażenia praktyk pogrzebowych wiąże autor z pośrednim bądź bezpośrednim oddziaływaniem chrześcijańskiej doktryny sepulkralnej. Początkowo (od XI w.) szerzyła się ona wśród zamożniejszych warstw społeczeństwa, bardziej podatnych na nowości i mających rozległe powiązania handlowe ze światem zewnętrznym, jednak raczej na zasadzie naśladowania zwyczajów i sposobów życia feudałów sąsiednich państw niż przyswojenia istoty nowej religii. Powszechna chrystianizacja kraju nastąpiła dopiero w XIII w. po podboju Estonii przez Duńczyków i Niemców. Jej rezultatem był ostateczny zanik kremacji zwłok, użytkowania grobów „kamiennych” oraz ograniczenie wyposażenia do przedmiotów stroju i osobistego użytku (np. noży). J. Selirand nie utożsamia szkieletowych cmentarzysk rzędowych, z których część przetrwała jeszcze w głąb XVII czy XVIII w., z nekropolami przykościelnymi, a z cmentarzyskami wiejskimi (większość z nich zakładana była nawet w bezpośrednim sąsiedztwie dawnych grobów „kamiennych”). Właściwe *cimiteria ecclesiae* powstawały dopiero od XV do XVI w.

Znakomita większość wniosków autora jest przekonywująca, gdyż poparta obfitym materiałem dowodowym. Wypada się tylko zastanowić, czy rzeczywiście nie było jakiejś intensywniejszej akcji chrystianizacji tych ziem przed XIII w. (nie odnotowanej w źródłach pisanych), jeśli większość istotnych zmian upowszechniła się już przed tym okresem, a m. in. zarzucenie zwyczaju wyposażania zmarłych w ceramikę, narzędzia i broń, tak ściśle związanego z pogańskim wyobrażeniem życia pozagrobowego. Pewne wątpliwości budzi również interpretacja genezy rzędowych cmentarzysk szkieletowych. Biorąc pod uwagę skupienie najstarszych nekropoli tego typu w E Estonii oraz fakt rozprzestrzeniania się niektórych nowych praktyk ze wschodu ku zachodowi i północy, J. Selirand sądzi, że pierwszym impulsem do zmiany rytuału były kontakty z NW Rusią, gdzie już w XI w. pochówki szkieletowe były powszechne. Nie tłumaczy to jednak pojawienia się grobów jamowych w układzie rzędowym, nietypowych zarówno w strefie ruskich, jak i skan-

dynawsko-ruskich cmentarzysk z początków stosowania inhumacji, natomiast o wyraźnych nawiązaniach zachodnioeuropejskich. Czyżby więc kolejna przesłanka sugerująca istnienie innych jeszcze, opartych nie tylko na modzie wśród możnych, motywów recepcji nowych treści sepulkralnych?

Omawiana praca jest kolejnym cennym ogniwem poznania złożonych procesów przemian ideologicznych w momencie wkraczania ludów Europy w krąg cywilizacji chrześcijańskiej i — co często było paralelne — kształtowania się stosunków wczesnofeudalnych. Jest także dalszym dowodem, że pomimo różnic etnicznych czy chronologicznych (poczynając od ludów germańskich w połowie I tysiąclecia, a kończąc na plemionach wschodniobałtyjskich i fińskich w XIV w.) wiele z tych procesów przebiegało w sposób uderzająco zbliżony.

Helena Zoll-Adamikowa